

‘ועל דא אפקוהו לר’ ירמיה מבי מדרשא” (ב”ב כ”ג ע”ב)

יאיר שחור

קושיותיו של ר’ ירמיהו, אמורא ארץ-ישראלי בדור הרביעי, היו לשם דבר בקרב הלומדים ועוררו תגובות שונות בעבר ובהווה. במאמר שלפנינו ננסה לעמוד מקרוב על משנתו המיוחדת של ר’ ירמיה שבאה לידי ביטוי בשאלותיו, ולאור זה להסביר את המניעים להוצאתו מבית המדרש כפי שמסופר בציטוט שלפנינו.

איתא במסכת בבא בתרא (דף כ”ג ע”ב): “אמר רב עוקבא בר חמא: כל המדדה אין מדדה יותר מ-נ’ אמה. בעי ר’ ירמיה, רגלו אחת בתוך חמישים אמה ורגלו אחת חוץ לחמישים אמה, מהו? ועל דא אפקוהו לר’ ירמיה מבי מדרשא”.

סוגיתנו מדברת על גזול אבוד שנמצא בשדה ואין ידוע מי הם בעליו. במשנה (שם) מובא: “ניפול (-גזול) הנמצא בתוך חמישים אמה הרי הוא של בעל השוכן”. ומסבירה הגמ’ את משנתנו בגזול צעיר המדדה אשר אין ביכולתו לדדות יותר מחמישים אמה, כדברי רב עוקבא בר חמא, ולכן יש להחזירו לבעל השוכן אשר נמצא בתחום חמישים האמה מן הגזול.

בהסבר הסיבה להוצאת ר’ ירמיה מבית המדרש נחלקו הראשונים:

רש”י (בד”ה “ועל דא אפקוהו”) מסביר: “שהיה מטריח עליהם”.

ר”ת (בתוד”ה “ועל דא”) מסביר: “משום דמדדה אינו מדדה כלל יותר מחמישים אמה אפי’ רגלו אחת, דכל מדות חכמים כן הוא”.

בהמשך הדברים נוכל לעמוד ביתר פירוט על מחלוקת זו ושרשיה, ואולם לצורך זה עלינו לעיין במספר מובאות מן הש”ס אשר בעזרתם נוכל לשרטט את דמותו של ר’ ירמיה ואת דרכו בלימוד התורה שבע”פ.

לכל ציטוט נקדים רקע כללי של הסוגיה הנידונה ונשלב בו הסברים קצרים שיופיעו בסוגריים.

א. במסכת ראש השנה (דף י”ב ע”א) מובא שלחז”ל ידוע שתבואה הנקצרת בחג-הסוכות הביאה שליש לפני ר”ה. הנ”מ לדין זה היא קדושת שביעית. אם התבואה שייכת לשנה שעברה, שהיא השנה השביעית, יש לה קדושה;

ואם שייכת לשנה הנוכחית, שהיא השמינית, אין לה קדושה.

“א”ל ר’ ירמיה לר’ זירא: וקים להו לרבנן בין שליש לפחות משליש? א”ל לאו אמינא לך לא תפיק נפשך לבר מהלכתא! כל מדות חכמים כן הוא: בארבעים סאה הוא טובל, בארבעים סאה חסר קורטוב אינו יכול לטבול בהם”.

ב. נאמר בספר ויקרא (פרק י”ד פסוק ה’): “וצוה הכהן ושחט את הציפור האחת אל כלי חרס על מים חיים”. ופסקו חז”ל במסכת סוטה (דף ט”ז ע”ב) שדם הציפור של המצורע חייב להיות ניכר במים החיים וכן המים בדם. לכן נקבע ששיעור כמות המים צריכה להיות רביעית, דקים להו לרבנן שדם ציפור

דרור ניכר ברכיעית מים וכן המים בדם. "בעיא מיניה ר' ירמיה מר' זירא: גדולה ומדחת את המים, קטנה ונדחית מפני המים, מהו? א"ל לאו אמינא לך לא תפיק נפשך לבד מהלכתא". ביאור שאלת ר' ירמיה הוא: מנין לחז"ל קביעה זו, והרי יש צפורים קטנות וגדולות?

ג. במסכת שבת (דף ל"ח ע"ב) מובא שהנוטל קדירה מע"ג כירה בשבת ורוצה להחזירה צריך להיזהר שלא להניחה ע"ג קרקע בין הנטילה לחזרה, ואם עשה כן לא יחזיר. "בעי ר' ירמיה: תלאן (את הקדירות) במקל מהו? הניחן ע"ג מיטה מהו?

ד. הלכה היא שקערה מצרפת עיסות לענין שיעור חיוב חלה. במסכת פסחים (דף מ"ח ע"ב) שואל ר' ירמיה: "טבלה שאין לה לבזבזין (כלי שטוח ללא דפנות) מהו? תוך כלי בעינן והא ליכא; או דילמא אויר כלי בעינן והא איכא?"

ה. במסכת נדה (דף ס"ג ע"א) קובעת הגמ' דרך הבחנה בין כתבי דם לכתמי צבע; דיש להעביר על הכתם שבעה סממנים קבועים לפי סדר מסויים, ובכל סממן יש לשפשף את הבגד שלוש פעמים. אם דהה הכתם או נמחק הוי דם, ואם לא השתנה צבעו כלל הוי צבע.

"בעי ר' ירמיה: אמטויי ואתויי (מוליך ומביא בזמן השפשוף) חד, או דילמא אמטויי ואתויי תרי?". כלומר, מוליך ומביא חשוב שפשוף אחד, או שניים. ו. המשנה במסכת סוכה (דף נ"ג ע"ב) מתארת את שמחת בית השואבה במקדש. במהלך השמחה ירדו הכהנים, התוקעים בחצוצרות, במעלות העזרה והגיעו למעלה עשירית. "בעי ר' ירמיה 'למעלה עשירית' דנחית חמשה וקאי עשרה, או דילמא דנחית עשרה וקאי אחמשה?"

ז. במסכת סנהדרין (דף פ"ה ע"ב) מובא דין הגונב איש מישראל ומכרו דחייב מיתה. ומיהו אין המוכר חייב עד שיכניסנו לרשות עצמו ויתעמר (ישתמש) בו לצרכו קודם המכירה.

"בעי ירמיה מכר אשה לעובר מהו?" ומסבירה הגמ' שמדובר בגונב אשה מעוברת ומשתמש בעובר אשר בכריסה להגנה מפני הרוח. ככל שהעובר גדול יותר כן הוא גורם להגנה טובה יותר מפני הרוח. לאחר שהשתמש כך בעובר, מכר את האשה לעוברת (כמו מוכר עץ לפירותיו). וע"ז שואל ר' ירמיהו: "מי הוי דרך עימור (שימוש) בכך או לא?"

ח. במסכת נדה (דף כ"ג ע"א): "בעא מיניה ר' ירמיה מרי זירא, לר"מ דאמר בהמה במעי אשה ולד מעליא הוא; קיבל בה (בבהמה אשר במעי האשה) אביה קידושין מהו? למאי נ"מ? לאתסורי באחותה (משום אחות אשה).... אמר רבי אחא בר יעקב: עד כאן הביאו ר' ירמיה לר' זירא לידי גיחוך ולא גחיק".

יש כמובן עוד מספר רב של דוגמאות ואולם אנו נסתפק באילו.

נראה דאפשר לחלק את הדוגמאות הנ"ל לשלוש קבוצות. קבוצה א' כוללת את שתי הדוגמאות הראשונות. המשותף לדוגמאות אלה הוא - ר' ירמיה מטיל דופי במדות חז"ל. בדרכו לחקר האמת לא הבין ר' ירמיה על סמך מה קבעו חז"ל מידות אלו, לגבי מצורע וקדושת שביעית,

ובדייקנות כה גבוהה. על שאלות אלו קיבל ר' ירמיה תשובה חד משמעית מרבו ר' זירא, ועיקרה: יש לקבל את מדות חז"ל כנכונות מכיוון שבתוקף גדולתם השכילו לחקור ולקבוע מידות מדוייקות לכל דבר ודבר. ואף אם נאמר שהדבר בנוי, במידה מסויימת, על הערכות והנחות יש לקבל זאת כמוסכמה, ללא כל סטיות, מפני שבלא זה אין קיום לכל הדינים הנוגעים לשיעורי תורה אלו.

קבוצה ב' כוללת את הדוגמה השלישית, הרביעית והחמישית. דוגמאות אלו אמנם עוסקות בשאלות גבוליות האופייניות לר' ירמיה, אך הם נוגעות להלכה למעשה כיצד יש לנהוג, ואכן הגמרא נשארת בתיקו ברוב השאלות מסוג זה שנשאלו ע"י ר' ירמיה.

הקבוצה השלישית כוללת את שלושת הדוגמאות האחרונות. המכנה המשותף שלהם הוא הגיחוך והאירוניה שבכל שאלה. נקח למשל את הציטוט הראשון מבין השלוש: לכאורה, אין זה ברור למאי נפקא מינה כמה מדרגות הכהנים ירדו? אין זאת אלא שלר' ירמיה היו כוונות נוספות בשאלה זו ובדומות לה. א"כ יש להסביר מדוע דווקא ר' ירמיה שואל שאלות מסוג זה. ושמעתי מפי הרב צוריאלי שליט"א הסבר מעניין לד"ז: הוזכר לעיל שר' זירא היה רבו של ר' ירמיה, ובעובדה זו יש כדי לשפוך מעט אור על הבעיה.

במסכת בבא מציעא (דף פ"ה ע"א) מסופר על ר' זירא שלאחר עלייתו לארץ ישראל היה צם מאה תעניות ע"מ לשכוח את תורת בבל, וכן שהיה מעביר עצמו באש פעם בשלושים יום, לבדוק אם האש שולטת בו, בכדי להנצל מדינה של גיהנום. מכאן אנו למדים על אישיותו של ר' זירא שהייתה מיוחדת בדאגה מתמדת, ולעיתים אף קיצונית, מן החטא ועונשו. דבר זה גרם לרצינות כפויה ומתמשכת לו ולכל הסובבים אותו. לדעת ר' ירמיה היה מצב זה לא רצוי מכיון שהוא עשוי לגרום הפרעות בעבודת ה', ואולי להרחיק את רבו מן היעד אליו שאף. אשר על כן ניסה, בעזרת שאלותיו המגוחכות והמעלות בת שחוק על שפתי השומעים לשמח את רבו, ר' זירא, ולגרום לו לפרוק את המתח העצום והמתמיד בו היה שרוי. תעיד על כוונה זו, הדוגמה האחרונה שהבאנו, שם מציינת הגמ' במפורש את כוונת ר' ירמיה כששאל את שאלתו – "עד כאן הביאו ר' ירמיה לר' זירא לידי גיחוך ולא גחיק".

מעתה נוכל להבין את המחלוקת בין רש"י לתוס' בסוגייתינו. לדעת רש"י מקרה זה מצטרף לשרשרת השאלות המגוחכות של ר' ירמיה אשר נמנו לעיל בקבוצה השלישית. ואולם הסיבה שהוציאו את ר' ירמיה היתה, מפני שהיה מטריח עליהם. כלומר, כוונת ר' ירמיה בשאלתו המגוחכת הייתה להפיח מעט "רוח-חיים" בלימוד.

אך כנראה, כל הנוכחים לא היו מוכנים באותו רגע רציני לקבל את ה"מלתא דבדיחותא" של ר' ירמיה מכיוון שהיו שקועים בסוגיא ודבר זה הפריע לריכוז, ולכן ברור מדוע הוציאו אותו מבית המדרש.

אמנם במשנה אשר בראש העמוד, הוזכר מקרה דומה: "מחצה על מחצה שניהם יחלוקו", אך מ"מ הניסוח האירוני – ציורי של השאלה, כלומר: "רגלו אחת בתוך חמישים אמה ורגלו אחת חוץ לחמישים אמה", אינו משאיר מקום

לספקות.

לדעת תוס' הסיבה שהוציאו את ר' ירמיה היתה הרבה יותר עקרונית. תוס' מבינים שהשאלה שנשאלה מצטרפת לשרשרת השאלות שנימנו לעיל בקבוצה הראשונה, הווה אומר – הטלת דופי במידות חז"ל. הם אינם מוכנים לקבל את פירוש רש"י מכיוון שהעובדה שמקרה כזה נזכר כבר במשנה, מלמדת שלא הייתה כל כוונה צדדית בשאלה כמו שרש"י פירש, אלא כוונה עקרונית.

ומצאתי הסבר מעניין לדבר זה במאמר של פרופ' מ. זילברג שנדפס בקובץ הרצאות של הכינוס לתורה שבע"פ, כרך ז' (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ה). לדעתו, כוונת ר' ירמיה הייתה לתקוף את כל הפורמליסטיקה המשפטית ע"י הבאתה למצב מגוחך. בכך התכוון לומר שיש לבטל את האבחנה החיצונית והפורמאלית בין חמישים אמה ויותר מחמישים אמה, ולהעמיד במקומה קנה מידה יותר גמיש וענייני. היה אפשר להשתמש בהגדרות כלליות יותר כגון, "קרוב" – "רחוק", או ניסוח נרחב יותר כגון "יש להחזיר את הניפול לבעליו אם הנסיבות מצדיקות את שייכותו לבעל השוכן הקרוב". בכל מקרה ידון הדיין לגופם של דברים, על פי ההנחיות הכלליות שהחוק קובע, ויכריע על בעלות הגזול. מדוע – עלינו לקבוע תחומים מדויקים וקשוחים ללא אפשרות של גמישות כל שהיא.

התשובה שניתנה לשאלה זאת הייתה הוצאת השואל מבית המדרש. כאן כבר לא תעזור תשובה סתמית – "כל מידות חכמים כן הוא", מכיוון שר' ירמיה טען שא"א לקבוע בעלות ממונית של חפץ ע"י מדות ותחומים שרירותיים. בכך ניתן לומר שר' ירמיה חתר למדיניות הלכתית אחרת, אשר סותרת את רוח המשפט העברי. במשפט חילוני יש מקום להגדרות כלליות ובכל מקרה השופט יהיה המכריע אשר יפרוט הגדרות אלו למטבעות קטנים. לא כן במשפט העברי. כאן, מעצם היותו חוק דתי הוא אינו קובע נורמות של פסיקה אלא נורמות של התנהגות, ועל הפרט מוטלת החובה לדעת מראש כיצד להתנהג. כדי לאפשר לו את זאת אין ברירה אחרת זולת הקביעה של הגדרות מפורשות ומדויקות בכל חוק ודין.

לסיכום, נראה שמחלוקת רש"י ותוספות על הסיבה להוצאת ר' ירמיה מבית המדרש היא, לאיזה מן המקרים האחרים, בהם שאל ר' ירמיה בש"ס, אפשר לדמות את המקרה הנדון. לדעת רש"י זהו מקרה נוסף בו ר' ירמיה מנסה להפיח "רוח חיים" בלימוד, ולדעת תוס' השאלה היתה עקרונית מאוד, ובעצם תקפה את אחד מעמודי התווך עליה נשען המשפט העברי, ומכאן ברור מדוע מצא עצמו, ר' ירמיה, מחוץ לכתלי בית המדרש.